
Ženi LEBL

DRUG IZ DETINJSTVA – MOJ „ZID PLAČA“

Ženi Lebl je rođena 20. juna 1927. u Aleksincu, od oca Leona i majke Ane, rođene Robiček. Od najuže porodice Holokaust su preživeli otac i stariji brat Aleksandar, dok je majka stradala. Od 1933. živela je u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i nižu gimnaziju. Uoči odvođenja jevrejskih žena i dece u logor na Sajmište pobegla je u Niš i pod lažnim imenom živela kod Jelene Glavaški. Zbog ilegalnog rada obe su uhapšene 22. februara 1943. godine. Jelena je kasnije streljana. Posthumno je proglašena za Pravednika među narodima.

Od septembra 1954. živi u Izraelu, bavi se istorijom Jevreja na tlu bivše Jugoslavije i dosad je objavila 15 knjiga, od kojih devet na srpskom jeziku. Bavi se i prevodenjem izraelskih pisaca i pesnika sa hebrejskog na srpski jezik. Dobitnik je dvadeset i tri nagrade za naučne i književne radove na konkursima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Prvog septembra 1940. godine upisala sam se, srećna i zadovoljna, u četvrti razred Prve ženske realne gimnazije u Beogradu, u Bitoljskoj ulici, u čuvenu „Plavu gimnaziju“. Imala sam tada punih 13 godina i još dva meseca i deset dana. Tih dana vratili smo se s našeg godišnjeg odmora, koji sam godinama provodila u Milićevcima, selu kraj Čačka, gde je moj otac bio upravnik rudnika magnezita. Moje najlepše uspomene

bile su vezane za taj kraj. Jedino što je, bar meni, nedostajalo bila je naša Ledi, lepa vučjak-keruša, koja je u naš dom stigla u torbici moga brata pet godina ranije, kada je ličila na klupko fine vunice. Ko bi ikad pomislio da će se iz njega razviti tako lepo, odano i plemenito veliko biće, koje je postalo deo nas, imalo svoje dvorište i svoju letnju i zimsku rezidenciju.

U Milićevcima nije bilo struje niti tekuće vode. Tako je bilo i u rudničkoj kući u kojoj smo stanovali, ali je moj otac doneo ogromni jednooki radio sa ogromnim akumulatorima, a pitanje tekuće vode rešio je dovodeći pumpanu vodu na krov, u veliko metalno bure. Na smenu smo svakodnevno pumpali vodu iz pumpe pokraj kuće. Pošto je u kući bio uređaj za tekuću vodu, dobijao se utisak da je sve kao u Beogradu.

Imali smo divan čist potok, čiji je jedan tok otac zagradio i tako stvorio prilično veliki bazen, kroz koji je stalno proticala voda potoka. Na terasi, na kojoj smo ručavali, svile su gnezdo laste, koje su se svake godine, ko zna iz kojeg dela sveta vraćale u Milićevce da snesu jaja i izvedu na put podmladak.

S vremena na vreme imali smo i goste. Za raspust 1938/39. godine, u „našoj vili“ ugostili smo sestre Glavaški, Jelenu i Ružu. Jelena je bila moja (kako se to tad nazivalo) zabavilja iz doba kad je moj otac bio upravnik rudnika uglja u Aleksincu, gde sam se rodila i gde sam provela pet prvih godina života. Sećam se da je Jelena pričala kako je prešla u Niš. Ne znam zašto sam tu činjenicu registrovala, jer mi to tada uopšte nije bilo značajno.

Početak školske 1940/41. godine. Moj brat Saša, pet godina stariji od mene, očekivao je oktobra te godine upis na prvu godinu studija. Ništa nije govorilo da će se pojaviti neki problem. Zašto i bi? A onda, 5. oktobra 1940. godine u naš mirni dom uvukao se nemir, uselila strepnja, slutnja, bolje reći zloslut. Nešto se odigravalo, nešto što niko nije ni pretpostavljao da se može desiti: Saši je saopšteno da se ne može upisati na fakultet, ni on niti još neki njegovi drugovi. Ali zašto, za milog Boga? E, zato što je Jevrejin. Zato što je Jevrejin? Zar je to mogao biti razlog?

Ustanovilo se da je o tome doneta Uredba, za koju sam saznala da se zove „Numerus clausus“. Međutim, bilo je u toj Uredbi i nekih paragrafa kojima bi se možda moglo doći do „obilazjenja“ te odluke, ako ne za sve Jevreje, a ono bar za mog brata i još nekolicinu: trebalo je doka-

zati da su očevi budućih privilegovanih studenata bili zaslužni za domovinu, tj. da su u Velikom ratu 1914–18. ratovali „na pravoj strani“.

Naš dom počeo je da liči na košnicu. Otac, koji je samo jednom u dve nedelje dolazio da s porodicom provede dva-tri dana, sada je dolazio veoma često, ali je stalno bio zauzet. Videla sam da se u kući i po raznim ustanovama traže stari dokumenti. Tada sam saznala da je moja prabaka Jelena Lebl bila dobrovoljna bolničarka u Srpsko-turskom ratu 1877. godine i da je čak dobila medalju. Saznala sam da je deda Aleksa Robiček bio nosilac „Albanske spomenice“. Ali ono što me najviše napunilo ponosom bio je naš otac: ne samo što je ratovao u srpskoj vojsci, bio je ranjen i prešao Albaniju, već je od strane Saveznika dobio visoko priznanje, jer je prilikom proboja Solunskog fronta pronašao ugalj, što je Saveznicima omogućilo snabdevanje energijom. Sve mi se to ukazalo jedino zahvaljujući tom „Numerusu claususu“. I tako je moj dragi brat negde početkom marta 1941. godine lično od ministra prosvete Mihe Kreka dobio dozvolu da se upiše na prvi semestar Tehničkog fakulteta, kad je drugi semestar već bio u punom jeku.

Kratko vreme pošto je sredio upis sina na fakultet, otac je dobio poziv na jednomesečnu vojnu vežbu. Činilo mi se da mu je nekako i dobrodošlo da malo zaboravi sve napore, pa dobrim delom i poniženja koja je doživljavao poslednjih meseci. Tada nisam ni sanjala da će ta „vojna vežba“ trajati četiri godine i četiri meseca i da će to ocu spasiti glavu. Nekako tih dana odjednom je nestala Rozalija, naša dugogodišnja kućna pomoćnica. U kući smo ostali majka, brat i ja. I naša Ledi, naravno.

O početku rata čula sam 6. aprila preko Radio-Londona. Trebalo je da u 8 sati počnem kurs prve pomoći u pećini na Tašmajdanu. Bio je to „konspirativni kurs“, koji je organizovao SKOJ Prve ženske realne gimnazije, sa Ružicom Vasikić na čelu. Ružica je angažovala mene još oktobra 1940. godine da budem neka vrsta razrednog poverenika SKOJ-a, a taj kurs prve pomoći bio je moj prvi konkretni zadatak. Zamolila sam mamu da me probudi oko 6,30.

Oko 7,00 ostalo mi je da se očešljam, da ispletam pletenice. Automatski sam otvorila Radio-Beograd koji je ćutao. Bilo mi je čudno, te sam, ni sama ne znam zašto, prešla na Radio-London, koji je u to vreme imao emisiju na srpskom jeziku. I, gle čuda: Radio-London emitovao je jugoslovensku himnu „Bože pravde“! Naćulila sam uši: znala sam da tog dana nije bio neki jugo-praznik. Pa onda – kako to, zašto to? Ubrzo zatim saznala sam. Spiker je patetično počeo emisiju:

„Jutros u 5 časova Nemačka je objavila rat Jugoslaviji. Nemački bombarderi lete u pravcu Beograda...“

Sva izvan sebe, uzbuđena, uletela sam u spavaću sobu, gde je mama u krevetu čitala „Politiku“ i povikala:

„Mama, Nemci su nam objavili rat, dolaze da nas bombarduju!!!“

Mama, iznenađena, stavila je prst na usta i prošaptala:

„Smiri se, probudićeš Sašu!“ Očigledno je pomislila da sa mnom nešto nije u redu, ali ja sam nastavila istim povišenim glasom:

„Mama, počeo je rat...“

„Detē moje, ko ti je to rekao?“

„Mama, sada je to emitovao Radio-London!“

„Kako si došla do Londona?“

Videla sam da mi mama ne veruje. Izletela sam, onako s jednom pletenicom i češljem u ruci, na ulicu. Bila je pusta u to nedeljno jutro, u 7 sati. Odjednom su se iz visine začule neke sirene, kao alarmne, od kojih se ledila krv, a potom se čuo poneki prasak bombe. U ulici su susedi počeli da otvaraju prozore. Prvo su se pojavljivale glave s pogledima put neba. Odmah zatim su ljudi, u pidžamama, počeli da izlaze na ulicu uz glasno komentarisanje, kako to „naši avioni prave lupinge“, kao da su to akrobatski letovi naših avijatičara, naših vojnih pilota. Ja sam iz sve snage vikala da su to nemački bombarderi, ali me niko nije čuo. U tom trenutku se pojavila i mama i povukla me u kuću, pravo u podrum. Verovatno je i ona čula ono što je Radio-London emitovao.

Rat je zaista počeo. Beograd je bombardovan, na sve strane bile su ruševine. Nastalo je rasulo i zemlja je uskoro bila okupirana. Nemci su ušli u Beograd.

*

Moj brat Saša išao je na prinudni rad, počeo je da radi na raščišćavanju ruševina i vađenju leševa, već u stanju raspadanja. Mislim da je to više pogađalo mamu nego njega. A onda je naš mali dom počeo da se puni. Prvo je stigla baka Regina, pa tetka Šarika, pa tetka Mina, koju su izbacili iz luksuznog stana u Jovanovoj ulici. Naravno da su sve bile obeležene žutom trakom i jedina koja nije bila obavezna da je nosi bila sam ja, jer još nisam imala 14 godina. Pošto Jevreji nisu smeli da izlaze u kupovinu do 10 sati (kad više nije bilo ničeg na pijaci, čak nije bilo ni pijace), to sam ja bila – kako me je mama nazivala – „naš ministar inostranih poslova“. Ujutro, pre policijskog časa, silazila sam u

Aleksandrovu ulicu i tamo, u nekom zaklonu, očekivala otvaranje pekare. I, vidi čuda: ja koja sam bila mršava i izbirljiva, odjednom sam dobila apetit. Onako još toplu veknu dobro bih očerupala. Mama nije mogla da me ukori jer je shvatala šta je glad. A kad nismo imali šta da jedemo, bio je problem utoliti glad naše Ledi. Nekoliko puta mama je htela da Ledi ode, izvodila je na ulicu, znajući da će je svakako onako lepu i krasnu neko prihvatiti, ali se ona vraćala pre mame i čak mi se činilo da je prekorno gledala na nas, koji smo želeli da je se oslobodimo.

Porodica LEBL pre Drugog svetskog rata: majka ANA, otac LEON, brat ALEKSANDAR-SAŠA i mala ŽENI

Dva meseca posle početka rata, 4. juna 1941. godine stigla je prva karta od tate. Doduše, tamo je stajalo da je živ i zdrav i da je u zarobljeničkom logoru Oflag XIII B, kraj Nürnberga. Bilo nam je najvažnije da je živ, ali ono što je mamu dovelo do očajanja bio je njegov potpis: „*Vaš broj 6547*“. Posle nekoliko dana stigao je i obrazac, tzv. *Paketschein*, bez kojeg ne bismo mogli da mu šaljemo pakete. Na njemu je izričito stajalo da možemo slati pasulj, luk, brašno, suvo grožđe, šećer, ulje i suve šljive – sve ono što nismo imali. Međutim, mama nije dozvoljavala da tata oseti da smo u nevolji, da ona otkida od svoje dece, kako se tužila baka, samo da bi njemu bar malo olakšala težak život zarobljenika. Počela je da prodaje nakit.

A onda nam je, sredinom avgusta, „dodeljeno“ troje Banaćana, dvoje iz Vršca i jedna starija gospoda iz Pančeva. Iz Vršca je bio Aleksandar Molnar, čija je žena Nemica, odmah po izbijanju rata uzela njihovu kćer i ostavila ga, te je on to teško preživljavao. Iz istog grada bila je i Livija-Lili Kampf, čiji je muž bio Namac, ali je nije napuštao ni jednog trenutka. (Čak ju je na kraju izvukao sa Sajmišta, a posle rata su se

preselili u Izrael.) Naš „špajz“, uvek pun tegli slatkog i turšija, naglo se praznio.

Kratko vreme posle toga, Molnara su zatvorili u Topovske šupe, logor kod Autokomande, u Tabanovačkoj ulici. Mama me je nekoliko puta slala da mu odnesem pakete. Bili su to teški trenuci za mene, ali mi je najteže bilo kad su saopštili da njemu više ne treba donositi pakete...

Naša nekad divna bašta puna ruža i božura napunila se koprivama, i to namerno. Gospoda Pančevka je bila pravi umetnik. Ona je od njih spremala nešto što je imalo ukus sličan spanaću. Ja sam samo mislila na Ledine patnje i jednom sam otišla u restoran hotela „Moskva“, gde su dolazili nemački oficiri sa domaćim frajlama. Videla sam da njima nije bilo stalo do jela i da su ostavljali dosta hrane u tanjiri-ma. Odmah sam pokupila nekoliko ostavljenih komada mesa i odnela kući, da od toga gospođa Pančevka skuva supu za Ledi.

Iz tog doba dva su mi događaja ostala urezana u pamćenje. Prvi je bila tatina karta. Obratio se mami: „Budi spremna da našoj deci budeš i otac i majka.“

Drugi nezaboravan događaj bio je kad sam se, prvih okupacijskih meseci, pojavila s „obeleženom“ mamom i kad su nam prišle dve susedke i konstatovale: „Baš nam je žao što morate da patite zbog muža Jevrejina!“ Mama nije oklevala i objasnila im da ona ne pati „zbog muža“ nego da je i ona Jevrejka. „Bože, pa to se ne vidi na vama!“ Mama nije odgovorila, ali ja jesam: „A šta to treba da joj se vidi? Da ima rep, rogove?“ Žene su se našle u čudu i udaljile se, a mama mi je blago savetovala: „Nauči da je ćutanje zlato!“

Približavao se početak školske godine. Nikad nisam imala više volje da učim nego tada, kad mi je to bilo uskraćeno, zabranjeno i bez onog čuvenog „Numerus clausus“. I život je tekao dalje, škole su radile.

Baš nekako u to doba počela su hapšenja beogradskih Jevreja, koji su dotle samo išli na prinudni rad. Mama je počela da očajava i da traži način da Saši osigura lažne papire za Italiju, jer je čula da Italijani

Ženi kao trinaestogodišnja devojčica

imaju humani odnos prema Jevrejima. Nekoliko puta mama je odnosila novac i nakit, ali pasoš nije dobila. Naravno, nije se mogla nikom žaliti. Najzad, čini mi se u poslednjem času, Saša je dobio papire na ime Đovani Marlemko i otišao u Split. U kući smo ostale mama, baka, Šarika, Mina, Lili i Pančevka. I naša Ledi.

Osmog decembra žandarmi su doneli naredbu za sve, osim za mamu i mene. Naredbu po kojoj su svi dužni da se prijave već sutradan Specijalnoj policiji za Jevreje u ulici Džordža Vašingtona 21. Sutradan smo išle da ispratimo baku. Bio je to užasan prizor. Po ciči zimi stajali su Jevreji, uglavnom žene, deca, bebe i poneki starac. Pošto su ih popisali, počeli su da ih ukrcavaju u kamione i da ih odvođe na Sajmište.

Teška srca vratile smo se kući. Mama je bila ubeđena da nas dve nisu pozvali jer je ona ipak supruga jugoslovenskog potpukovnika. Međutim, već sutradan, nas dve smo dobile poziv za 12. decembar. A onda se dogodilo nešto što je izmenilo moju sudbinu. Nemci na triciklu stigli su 11. decembra pred kuću i pitali gde je živela Regina Robiček. Došli su da zapečate njen deo stana. Dok su prolazili stazom u dvorištu, naša Ledi se zapenušala od lajanja, skakala je na ogradu, pa kad joj to nije pomoglo, uzela je zalet i preskočila ogradu, što nikad ranije nije činila. U istom trenutku, još u skoku, jedan Nemac joj je opalio metak u glavu. Bilo je to prvo usmrćeno biće, koje sam neizmerno volela. I dok sam je ja onako mrtvu i krvavu grlila, mama me je molila da je ostavim. Kako da ja nju ostavim, kad ona nas u našim najtežim danima nije ostavila. „Tako će ubiti i nas!“, vikala sam mami, koja je možda već i sama u to verovala. Nisam mogla da zakopam našu vernu Ledi. Prekrila sam je slojem snega. Nisam mogla da je prežalim i stalno sam plakala.

Mama je spremila dva ranca i napunila ih najnužnijim stvarima. Na rancima i na svakoj od naših stvari izvezla je naše inicijale. Kad je predveče otišla da se oprostí od nekih naših suseda, ja sam se jednostavno obukla, uzela svoj ranac i pošla u pravcu železničke stanice. Tamo je bila neka grupa jadnih i bednih ljudi i žena. Umešala sam se među njih, i kad su oni ušli u voz, to sam učinila i ja.

Zauzela sam mesto, ako se to može nazvati mestom, u mreži za kofere. To je bilo jedino prazno mesto, između bošča i ponekog kofera mojih saputnika. Imala sam utisak da je čitav voz jedna jedina grupa. Nisam znala ni ko su niti odakle su, dok nisu počeli da pričaju, da se jadaju. Osetila sam po govoru da su „prečani“. Počeli su da pričaju o zverstvima Mađara u Bačkoj, o gradu Somboru i tu i tamo pominjali su imena porodica koje su stradale, od kojih sam zapamtila porodice Lazić

i Maširević. Posle nekoliko sati vožnje, negde pred ponoć, neko je na nekoj stanici objavio:

„Silazak!“

Nisam znala gde smo, dok nisam ugledala na staničnoj zgradi natpis „Niš“. Sišli smo svi i opet sam se našla u gomili. Neko je objavio: ako neko ima rođake u gradu, biće to od pomoći Komesarijatu za izbeglice da pripremi smeštaj. Među ostalima koji su se prijavili bila sam i ja. Rekla sam da u Nišu živi moja tetka. Znala sam samo ime – Jelena Glavaški, ali nisam znala njenu adresu. To nije bio problem. U stanici su imali spiskove svih žitelja grada. Ustanovili su da živi u Hilendarskoj 12. Počeli su da mi objašnjavaju da je to „odmah pored pirotske rampe“, pa još preciznije: „u Canićevoj kući“, ali ja nisam pojma imala ni gde je ta rampa, a kamoli gde je Canićeva kuća. Bila sam sama i mala, pa se neko sažalio i odlučio da još iste večeri stignem do tetke. Pozvali su jednog policajca da me prati, ne samo zato što je dobro znao gde je ta Canićeva kuća, već i zbog toga što je to bilo mnogo posle dozvoljenog policijskog časa za kretanje ulicama grada. Policajac je pokušavao da zapodene razgovor, pitao me o svemu i svačemu, ali sam ga zamolila da me ostavi na miru, te je odustao.

Bila sam dobro obučena: zimski kaput, vuneni džemper, tople pantalone – sve je bilo tamno plavo (kao moja gimnazijska kecelja), sve osim ranca na leđima. Od glave s štrikanom kapom, ispod koje su se samo videle moje dve guste pletenice, do vunelih čarapa i toplih gojzerica, sve je trebalo da me čuva od žestoke zime. Međutim, iako sam bila dobro obučena, bilo mi je veoma hladno. Padao je sneg, ali meni je bilo hladno u duši. Bila sam i umorna, uplašena, zabrinuta: šta će biti kad stignem do „tetke“ i kad me ugleda – kako će reagovati? Pojma nisam imala o njenom političkom stavu, o njenim pogledima na svet i o njenom odnosu prema Jevrejima.

Najzad, posle dužeg hoda, stigli smo do „Canićeve kuće“, četvoro-spratnice u koju se ulazilo iz dvorišta. Pošto su obe kapije bile zatvorene, policajac je potražio zvonce. Pozvonio je i negde na vrhu zgrade, sa stepeništa, otvorilo se prozorče, pojavila se neka glava i zapitala: ko je. Policajac je odgovorio kratko da gospoda dođe i otvori. „Gospoda“ je samo zamolila za nekoliko trenutaka „da se obuče“ i nestala sa prozorskog otvora. Policajac me je zapitao da li je to bio glas moje tetke i ja sam potvrdila, iako nisam bila sigurna.

Prošlo je prilično vremena, koje se meni činilo večnošću, dok se ispred nas pojavila. Pogled joj je pao na mene. Bila je nema, te sam ja

progovorila i rekla da treba da zahvalimo „ćiki“ što me je doveo. Dala sam mu ruku i on je nestao pre nego što je Jela otključala kapiju. I dalje je ćutala i, tek negde na stepenicama oko drugog sprata, progovorila:

„Samo si mi ti falila!“

Sad sam ja ostala nema. Zastala sam i prvo što sam mogla da progovorim bilo je:

„Pa ništa... Vratću se...“

Jela mi je prišla i zagrlila me:

„Objasniću ti!“

Nastavile smo uz stepenice i došle do mansarde. Odmah pri ulazu osetila sam toplotu i smrad spaljenog papira. Jela mi je rekla da joj je trebalo dosta vremena ne da se obuče, jer je bila obučena, nego da spali „kompromitujući materijal“. Objasnila mi je da sada radi u Crvenom krstu, da radi s partizanima i da su to leci, koje je trebalo da sutradan preda nekim aktivistima iz sela Lužani. Već mi je pao teret sa srca: ako Jelena radi sa partizanima, sigurno nije na strani zajedničkog neprijatelja. Pošto je sve uništila, sad sve treba ponovo napraviti. Otišla je na tavan, koji je bio u istoj ravni sa mansardom, donela pisaću mašinu i na pod stavila neku lepljivu spravu za umnožavanje, nešto što je ličilo na mušemu prekrivenu medom. Ona je kucala tekst, a ja sam umnožavala, polagala papire na tu masu i prelazila nekom oklagijom preko svakog primerka. Negde pred zoru završile smo posao.

Kratko vreme posle toga Jela je otišla na posao, a meni stavila u zadatak da razmislim kako da dođem do neke legitimacije, jer se bez toga ne može. Njen stan je bio veoma mali, ali su svi ostali bili rekvirirani, u svakom je stanovao po neki nemački oficir, a na ulazu u zgradu je bio obavezan „spisak stanara“. Trebalo je da i mene prijavi, a za to su potrebni papiri.

Počela sam da razmišljam. Setila sam se da je onim ljudima iz voza rečeno da će biti registrovani u „Komesarijatu za izbeglice“. Obukla sam se tako da mi se nije videlo ništa od lica, samo su moje teške pletenice visile niz leđa. Na ulici sam pitala prvu ženu koju sam srela gdje je taj komesarijat. Nije znala, ali se pored nje zaustavila neka druga žena, koja je ne samo znala već mi je rekla da treba da idem s tatom i mamom, jer se legitimacije dobijaju tek sa 16 godina. Najsrdačnije sam joj zahvalila na tom dragocenom obaveštenju i krenula. Pred Komesarijatom i u zgradi bilo je puno sveta. Ja sam se nekako ubacila u sredinu reda i tako stigla pred šalter, koji je bio prilično visok, te sam jedva stizala da vidim činovnika, koji me je pitao s kim sam. Ni sa kim. Koliko

mi je godina? Pa, šesnaest i po. A kako da sam tako mala? Pa zato što su mi Mađari ubili roditelje, a ja nisam imala šta da jedem. Počela sam čak i da plaćem, pa se činovnik sažalio. Pitao me je za lične podatke, a pošto sam na svim svojim stvarima imala izvezene inicijale JL, a čula u vozu o somborskoj porodici, rekla sam: Jovanka Lazić. Gde sam i kad rođena? Pa, naravno, u Somboru. A datum, naravno, u skladu sa mojih šesnaest i po godina. Ime oca? Milorad. Ime majke? Tu mi je mozak stao. Promrmljala sam: Anka. A devojačko prezime? Opet mi je pomogao Sombor: Maširević. Suze su mi navrle na oči. Činovnik me više nije pitao. Dao mi je privremenu izbegličku legitimaciju, s tim da ću stalnu dobiti kad donesem dve fotografije. Rekao mi je da s tom legitimacijom idem u policiju i tamo dobijem privremenu ličnu kartu. Objasnio mi je kako da nadem zgradu policije. Zahvalila sam mu srdačno. U policiji se ponovila procedura i samo mi je bilo važno da ponovim sve podatke koje sam dala u Komesarijatu. Tu sam odigrala ulogu svog života, plakala u pravom trenutku i dobila privremenu ličnu kartu, s tim da ću stalnu dobiti kad donesem dve fotografije.

Srećna i zadovoljna, s dve legitimacije, doduše privremene, u džepu, krenula sam glavnom ulicom i ugledala fotografsku radnju. I samo što nisam kročila, kad sam osetila neku ruku na ramenu. Okrenula sam se i videla jednog bradatog oficira, četnika Koste Pećanca, s puškom o ramenu, u uniformi koju su krasili redenici, a na glavi šubara s mrtvačkom glavom i dve ukrštene kosti:

„Ženi, poznao sam te po kikama...“

Bio je to Rade, moj sused iz Beograda. Jedva sam ga prepoznala, jer to više nije bio onaj skromni student Rade. Sledila sam se.

„Jesu li i tvoji ovde?“

Nisam znala šta da kažem, kako da se ponašam. Samo sam izustila:

„Možeš da me prijaviš... Možeš da me predaš...“

Ćutao je i posmatrao me. Izgleda da su se očajanje i beznadežnost ogledali na mom licu. Progovorio je:

„Znaš, najbolje je i za tebe i za mene: nismo se videli, nismo se čuli! Ajd' zdravo.“

Okrenuo se i uklopio u masu sveta. A ja, ostala sam sledena, očiju širom otvorenih od straha i jedva se setila da sam pošla na slikanje. Ušla sam u radnju, fotograf mi je rekao da sednem, sela sam, ali nisam ništa osećala. Jedva sam čula kako čovek više:

„Jesi li gluva? Gotovo je“.

Bože, šta je gotovo? A, treba da dođem po slike preksutra.

Nisam bila sigurna da mi Rade nije postavio neku zamku. Možda me prate njegovi vojnici? Pošla sam u pravcu suprotnom od Jeline kuće, izgubila se u nepoznatom gradu, ulazila u kuće i, posle nekoliko trenutaka, izlazila da uništim trag ako me neko prati, celog dana tako lutala i od žedi lizala sneg. Rano je pao mrak tog zimskog decembarskog dana, a ja sam izgubila orijentaciju. Jedva sam pred policijski čas pro našla kuću. Jela je bila unezverena:

„Gde si, zaboga? Šta si radila po ovoj zimi?“

Ponosno sam joj pružila dve privremene legitimacije. Prošaputala je:

„Ovo samo jevrejski mozak može da izmisli!“

Nisam znala kako da reagujem. Možda je to bio neki kompliment, ali ja sam se osećala pogodnom. Udahnula sam duboko i ispričala joj o mom susretu s Radetom. Bila je izvan sebe:

„Pa, kako te je prepoznao?“

„Po pletenicama“, rekla sam iskreno.

Bez reči prišla je ladici, izvadila najveće makaze, prišla mi, prihvatila jednu pletenicu i počela da je seče, što je bilo prilično teško, ali je ipak uspela. Držala ju je u rukama, prišla peći i bacila je u plamen. Tako je bilo i sa drugom pletenicom. Uхватила sam se za patrljke kose, bila sam jedna i bedna, osećala sam se kao pod giljotinom, ali nisam reč progovorila.

*

Život kod Jele bio je veoma uzbudljiv. Ona više nije radila u dečjem vrtiću, već u Crvenom krstu i to po nalogu, da bi mogla da održava vezu sa zatočenicima. Mislila sam da je bila aktivni član Komunističke partije, ali ona to nije bila. Doduše, aktivna je bila, verovatno više nego svi najaktivniji članovi, ali je nikad nisam pitala da li ona to nije želela ili je oni nisu želeli u svojim redovima. Možda je trebalo „da se dokaže“. A ona se i te kako dokazivala. Pisala je letke, koje sam ja umnožavala; išla je po selima i rasturala ih. Primale smo od upravnika ludnice sanitetski materijal, po koji su nam s vremena na vreme dolazili iz partizanskog odreda. Kod nas je bilo i skladište džempera i kapa, i rukavica pogodnih za borbe: posebno za palac i kažiprst, a posebno za tri ostala prsta. Pošto je Jela odlazila na posao, ja sam bila „oficir za vezu“, poznavala kurire i uz lozinku im otvarala vrata i predavala materijal.

Meni je Jela striktno zabranila da izlazim na ulicu. Jedino mi je dopuštala da kroz sporedne sokake idem na po par sati kod njene najbolje prijateljice iz Aleksinca, učiteljice Darinke Dinić, koja je imala sina Racka, dve godine starijeg od mene, kojeg je trebalo ubediti da sam ja – njegova najbolja drugarica iz detinjstva – mrtva. Druga njena prijateljica, Goka, bila je šnajderka, pa sam i tamo odlazila da se malo ogrejem i pomognem joj koliko znam i umem.

Racka sam videla poslednji put kad je bilo osvećenje spomen-crkve na Deligradu, podignute prilozima članica društva „Kneginja Ljubica“ u Aleksincu, gde je moja mama bila veoma aktivna i koja je i mene, tada četvorogodišnju devojčicu, angažovala da za predstave u tu svrhu recitujem „Tri hajduka“, pevam „Adio, mare“ i izvodim i neku „pinastiku“, kako sam ja tada nazivala gimnastiku. Kada je gradnja bila završena i bilo osvećenje crkve, mama i ja smo doputovale iz Beograda u Aleksinac, odakle se do Deligrada putovalo fijakerima. Nas decu su strpali u jedan fijaker, a da bismo bili mirni, kupili su svakome od nas „sviraljku“, koju je trebalo napuniti vodom da bi funkcionisala. Ja sam to i učinila, a Racko nije, pa sam mu ja prkosila dok mu nije prekipelo, te je uzeo moju sviraljku i zavitlao je takvom silinom, da sam čula kako je pukla kao granata. Otada sam ga omrzla, a baš mi je on u Nišu bio jedini prijatelj s kojim sam dolazila u kontakt. Ja sam znala ko je on, on nije znao ko sam ja. Tetka Darinka mu je pričala da su svi Jevreji ubijeni, a ja sam se trudila da govorim „prečanski“, da otežem, da dodajem ono „Ta, kasti...“, te se on tome slatko smejaao. Tako je prošlo nekoliko meseci, dok jednom nismo došle Jela i ja, puteljcima, do tetka Darinke. Jela je otišla u sobu s njom, a ja sam ostala s Rackom u kuhinji. On je predložio da pevamo i ja sam počela „Adio, mare“. Racko se prenuo i povišenim glasom rekao: „Sve, samo to ne!“ Znači, sećao se svoje drugarice iz detinjstva. Ja sam ostajala pri svome i nastavila da pevam, dok on nije lupio pesnicom o sto i rekao: „Dosta!“ Prestala sam, ali sam insistirala da mi kaže zašto mi zabranjuje da pevam baš tu oproštajnu pesmu moru. Gnjavila sam ga sve dok nije „priznao“ da ga to podseća na malu Jevrejku iz detinjstva, koje više nema. Meni se steglo grlo. U celom Nišu o meni, pravoj meni, znale su samo Jela i Darinka. Odlučila sam: ako Racko tako oseća, reskiraću i ispričaću mu. Pitala sam ga: „A šta bi rekao da ti se ona sad i ovde pojavi?“ Racko me je presekao: „Kako nemaš srca? S tim stvarima se ne šali!“ Dragi Racko, da je samo znao kako se nisam šalila! I rekla sam mu: „Ja sam ta tvoja drugarica.“ On me je zapanjeno gledao: „Ona nije bila iz Sombora!“, rekao je.

„Ni ja“. Tražio je da mu kažem kako se ona zvala, pa kad sam mu rekla, tvrdio je da sam to sigurno čula od Jele. Pitao je za ime moje sestre. Kad sam mu rekla da nisam imala sestru već brata, smatrala sam da je bio prilično ubeden, ali se onda setio i rekao da mu kažem nešto što bi trebalo da samo nas dvoje znamo. I onda sam mu ispričala našu priču o sviraljki na putu za Deligrad. Prišao mi je i bez reči čvrsto zagrlio i prošaptao: „To je naša tajna. Mama i Jela ne smeju da znaju da ja znam!“ Otada je moj život bio snošljiviji. Imala sam kome da se požalim, da mu pričam. Nikad nije reagovao, nije me tešio, ali sam znala da se njemu mogu poveriti, da je on moj „zid plača“.

*

Naš tavan, u istoj ravni sa stanom, postao je centar aktivnosti pokreta otpora. U jednom delu bio je dupli zid, gde smo sakrivali pisaću mašinu i „šapirograf“. Ostali deo tavana bio je posut peskom, koji nam je služio kao biblioteka zabranjene literature. Pamtile smo gde smo koju knjigu „zakopale“. Na tavanu su nalazili privremeno utočište i borci koji su morali da prenoće u gradu.

Jednog dana pojavio se jedan mlad čovek, ošišan do glave, i zamolio za sklonište. Odmah je našao mesto na tavanu. Saznali smo da je taj čovek ubio jednog nemačkog oficira i jedva stigao do nas. Rekao je da se zove Srba. Sutradan, kad sam sišla do ulice, videla sam da na svim kućama stoji poternica za njim. Srba je morao da ostane na našem tavanu oko nedelju dana. Ja sam mu odnosila hranu. Pored njega je uvek bio veliki revolver i granata. Pitala sam ga šta je po zanimanju. „Metalski radnik“ – odgovorio je. To je u ono vreme bilo veoma moderno zanimanje. „A ti?“ – pitao je. Šta da mu kažem? „Intelektualka“, odgovorila sam mu veselo, a da bi to i dokazala, iskopala sam iz peska Marksov „Kapital“. „Pa hajde, reci mi šta ovde piše“ – insistirao je. Nekako sam se izvukla i ostavila ga da se zabavlja „Kapitalom“. (Nekoliko godina kasnije saznala sam da je „Srba“ bio Dragi Stamenković, da je bio ubeden da smo i Jela i ja stradale i kad sam mu rekla da je „ona mala“ preživela, setio se da sam mu tada rekla da sam „intelektualka“.)

U naš stančić počeo je da dolazi neki Zoran, za koga mi je Jela rekla da je sekretar Mesnog komiteta KPJ za Niš. Neverovatno, ali taj čovek mi se od prve nije svideo. Uvek je žvakao nešto zeleno, što mu se zadevalo i među zube. Jela mi je rekla, bolje reći savetovala se sa mnom, da bi bilo poželjno da mu ispričam moju priču, jer bi možda, u

slučaju da me otkriju, on mogao da interveniše. Energično sam odbila, upotrebljavajući Jelin argument: što manje ljudi zna, to je sigurnije. Ali Zoran, on je nešto drugo. Ja sam insistirala: ne, nikako! Jednog dana Zoran je došao „s nalogom“ za mene: ja treba da odem u Beograd i odnesem nešto na neku adresu i donesem mu neko pismo. Odbila sam. Rade me je prepoznao u Nišu, a u Beogradu Bog zna šta bi me čekalo. Rekla sam mu da ne poznajem Beograd i ne želim da putujem, ali da ću mu urediti da neko tu misiju obavi. Pristao je. Obratila sam se dečaku mojih godina, našem susedu čiji je otac bio kapetan u zarobljeništvu, pa smo ga zvali Aca-kapetan. On je znao za pokret otpora i – iako nije znao detalje – u Jeli i meni gledao je uzor otpora okupatoru i bio spreman da obavi svaki zadatak koji mu se postavi. Zamolila sam ga da otputuje u Beograd i obavi posao za Zorana, ne otkrivajući mu ko je Zoran. I Aca-kapetan je to učinio. Kad je Zoran došao i primio šta je trebalo, insistirao je da mu kažem ime osobe koja je to učinila. Energično sam odbila. Jela je još imala puno poverenje u njega, ali je prihvatila moju ličnu averziju prema tom čoveku.

U subotu, 20. februara 1943. godine, Jela je otputovala u selo Lužane, kod svoje prijateljice Zage, i ponela letke. Trebalo je da se vrati u ponedeljak, pravo na posao. U ponedeljak, 22. februara izjutra, trebalo je da dođe naš stalni kurir Aca i uzme sanitetski materijal koji nam je doturio dr Jekić. Dogovoreno je bilo da posle toga mogu da odem kod Goke. I sve je bilo po dogovoru. Aca je došao s nekom mršavom torbom koja se naduvavala materijalom do te mere da sam mu primetila da će, možda, nekom biti sumnjiv, ali mi je on odgovorio da je ubeden da ga niko nije pratio. Ubedio je i mene. Aca je otišao, a ja odmah posle toga pošla do Goke. Stigla sam i odmah se zalepila za peć. Goka mi je savetovala da to ne činim, jer će mi posle biti još hladnije. Poslušala sam je i prišla prozoru. Ulica je bila blokirana, na svaka tri metra stajao je bugarski vojnik pod punom opremom, o ramenu puška sa bajonetom.

„Goka, sigurno će nekog da hapse!“, konstatovala sam i još nisam dovršila rečenicu, kad su na vrata banuli bugarski vojnici:

„Tuka li je Jovanka Lazić?“, pitali su.

„Tuka je“, odgovorila sam ne shvatajući šta se dešava.

„Oblekaj se!“, naredili su. Goka, uplašena i iznenađena, pitala je: „I ja?“

„Ne, ti ne!“

Obukla sam se, trudeći se da kragnu kaputa podignem toliko da sakrijem lice. To je bilo sve što sam imala da krijem, jer više nisam imala

one moje izdajničke pletenice. Pošli smo u čudnom sastavu: ja mala, a ispred i iza mene i sa obe moje strane po jedan ogroman vojnik. To mi je baš odgovaralo, jer se nisam ni videla. Pitala sam kuda me vode, a odgovor je bio:

„U aps!“ Kratko i jasno.

Izdaleka sam ugledala sličnu formaciju. Jedva sam videla da je između četiri bugarska vojnika niko drugi nego Jelena. Nisu nam dali da izmenimo reč, već su se samo „preformirali“: na čelu kolone – jedan bugarski vojnik, iza njega – trojica, u trećem redu: vojnik – Jela – vojnik – ja – vojnik. U četvrtom redu tri vojnika i u petom jedan.

Pošli smo u pravcu našeg stana. Dvorište ispred ulaza bilo je puno bugarskih oficira. Pričali su, ćaskali sa osobom u sredini, sa Zoranom! Kad smo se približili ulazu, Zoran se izdvojio sa jednim bugarskim oficijom, koji me je pitao:

„Poznaješ li ga?“

„Ne, nikako!“, odgovorila sam iskreno, jer ga takvog, bugarskog agenta – nisam poznavala. Zoran se smejao: „Kako da ne, ona me dobro poznaje“. O, kakva sreća što me odista nije poznao. To je sigurno u toj situaciji znala i Jela. Posle se ista scena odigrala i sa Jelom. I ona je rekla da ga ne poznaje.

Zoran, čije je pravo ime bilo Miša Obradović, ostao je sa prijateljima dole, a nas dve, u pratnji nekoliko vojnika, počele smo da se penjemo, ali nam nisu dozvolili da govorimo. Ušli smo u stan i počeo je pretres. Nisu našli ništa, jer je sve bilo na tavanu, iza duplog zida. Već sam mislila da je došao kraj i počela da skidam kaput, kad su me zaustavili i podsetili me da mi je rečeno da idemo „u aps“.

U dvorištu više nije bilo ni Zorana ni njegovih prijatelja. U istoj formaciji pošli smo ulicama Niša i stigli do zgrade na kojoj je pisalo „Upravljenije na blgarskata vojska vo Jugoslavija“. Prošli smo pored stražara i popeli se na drugi ili treći sprat. U širokom hodniku smo se zaustavili. Odelili su nas, tako što je i pored Jele i pored mene stražario po jedan vojnik. Ja sam bila ispred sobe iz koje se čula prijatna, ali dosta bučna muzika. Pomislila sam: pa, nije baš strašno. Stajale smo tako, meni se vrtelo u glavi jer sam bila gladna. Nisam ništa okusila od mršave večere prethodnog dana. To me je preokupiralo više nego strah, koji se postepeno javljao. Već su se promenile smene stražara, znači više od dva sata stajanja, a onda su se otvorila vrata „muzičke sobe“ i kroz njih su dva vojnika vukla, svaki vojnik po jednu ruku, s licem prema podu, neko krvavo telo. Jedva sam shvatila da je to Aca, koji je jutros od

mene uzeo sanitetski materijal i tvrdio da ga niko ne prati. Odvukli su ga kroz hodnik, a kroz otvorena vrata odjekivali su zvuci divne muzike. Kamuflača ili način da se krici žrtve ne čuju. Posle oko petnaestak minuta, Aca je jedva koračao kroz hodnik, lice mu je bilo oprano i samo je uspeo da mi pokaže prstima da su mu stavljali elektrode na čelo. Ušli su u sobu i saslušavanje je nastavljeno. Već nisam osećala glad, samo sam mislila da li ću izdržati muke.

Lažna legitimacija ŽENI LEBL u Nišu na ime Jovanke Lazić iz 1942. godine

Još tri smene su se smenile dok su odlučili da nema smisla da čekamo na naše saslušanje. Krenuli smo niz stepenice i stigli do podruma, do jedne ogromne prljave prostorije, gde su u dva ugla stajala, licima

prema zidu, dvojica. Prepoznala sam ih. Jedan je bio bugarski oficir koji je prenosio naše letke u koferu s duplim dnom. Još je bio u uniformi, ali bez oznaka čina. Drugi je bio jedan stari železničar. U sredini prostorije stajala su dva stražara. Jelu su stavili u jedan slobodan ugao, a mene u drugi. Trebalo je da stojimo, ledima okrenuti sobi. Ja nisam izdržala. Sela sam na pod, licem prema stražarima. Počeli su da viču na mene, ali sam ja jednostavno rekla da sam gladna i da ne mogu da stojim. Jedan od njih, neki podoficir, prišao mi je i tiho rekao da će mi doneti da nešto pojedem kad bude ponovo imao smenu. Mislila sam da je to dobra šala, ali je i to bila neka vrsta utehe. Negde oko ponoći pozvali su Jelu na saslušanje, a odmah posle toga došao je na smenu onaj podoficir, prišao mi i dao parče hleba sa pasuljem. To mi je bio prvi i za dugo jedini obrok. Sreća te je stigao na vreme, jer sam kratko vreme posle toga pozvana na saslušanje. Stigli smo pred istu „muzikalnu sobu“. S leve strane je bio veliki sto s jakom sijalicom uperenom mi u lice. Nisam videla ko je s druge strane stola i samo sam mu čula glas. Pored mene je stajao jedan visok i mršav, elegantno odeven čovek, prijatne spoljašnosti. Pitanja su dolazila s one strane stola i u početku sam mislila da sam bezbedna. Međutim, na svaki moj negativni odgovor, udarci su pljuštali od strane elegantnog civila (kasnije sam saznala da mu je ime Angel Popov). Nije bilo strašno dok su to bili samo šamari ili pesnice po glavi i telu. No onda su ga izgleda zbolele ruke, pa mi je pokazao pendrek, drvenu palicu na čijem je jednom kraju bila guma. Na onom drvenom delu stajalo je „Ja sve znam!“ (na bugarskom: Az vsičko znajem). Elegantni civil me je pitao da li razumem. Odgovorila sam negativno, ali sam odmah zatim osetila snagu pendreka, naročito kada su udarci padali po glavi, što sam smatrala vrhuncem bola. Bila sam krvava, jadna i bedna. No onda mi je elegantni civil naredio da skinem gojzerice i povalio me na dve stolice licem prema podu. Udarci pendreka padali su mi po stopalima, što je bolelo, bolelo više nego sve do tada. Na svakih nekoliko udaraca nevidljivi glas mi je postavljao pitanja, a svaki moj negativan odgovor dovodio je do novih udaraca. A muzika sa gramofona je svirala, svirala...

Nikad na saslušanjima nisam plakala, ali sam to činila uvek u podrumu, koji se ubrzo napunio. Bilo nas je sigurno više od pedesetak. Mene je hrabrio onaj stari železničar. Jelu sam videla još samo jednom, premlaćenu. Nju su posle prebacili u neki drugi podrum.

Od nas zatočenika formiran je transport. Niko nije znao kud nas to vode, ali se znalo da su sad odgovorni za nas Nemci, ne više Bugari,

koji su odigrali svoju ulogu. U furgonima su nas vozili, bili smo gladni i žedni, ali su nam naši sapatnici savetovali da, ako otvore vrata vagona u NDH, niko ne primi hranu, jer će nas ustaše otrovati. Ja sam bila toliko gladna da sam jedina iz celog vagona primila ono malo splačina i – ostala živa. Tako smo stigli u neki veliki prolazni logor, gde su nam naredili da se svučemo do gole kože. Uzeli su naše stvari, nas uveli u neke kupaonice gde smo se istuširale, a kad su nam vratili stvari, jedva smo mogli da se uvučemo u njih, jer je posle dezinsekcije sve bilo zgužvano i smanjeno. Meni su prišli neki mladi zatočnici i rekli da treba da bežim, jer sam suviše mlada za smrt. Tada sam prvi put shvatila da naš transport ide u tom pravcu. Prvi pokušaj mog prebacivanja nije uspeo, a onda su me dvojica predveče uhvatila za noge i ruke i jednostavno me prebacila preko visoke ograde od bodljikave žica – kao vreću krompira. U normalnim prilikama bih bila sva ugruvana i izubijana, ali sada sam odmah ustala i počela da jurim. Došla sam do nekog nadvožnjaka i krenula desno. Nije bilo žive duše da pitam za železničku stanicu. Posle dosta vremena srela sam nekog dečaka, otprilike mojih godina, koji je vozio konjsku zapregu sa zemljom. Obratila sam mu se, a on se unezverio i pitao me znam li gde sam. Nisam znala, te mi je on objasnio da sam u Marburgu, nekad Mariboru, koji je sada deo Rajha, i da je sada ovde zabranjeno govoriti slovenački, a kamoli srpski. Objasnio mi je gde je železnička stanica, baš u suprotnom pravcu od onoga kojim sam krenula. Po izgužvanoj odeći znao je da sam pobegla iz logora. Najzad sam stigla do stanice, videla da je puna nemačkih vojnika, a baš tada je polazio neki voz u koji sam uskočila. Bio je pun i sela sam na pod. Pogledi su bili upereni u mene, odnosno u moje izgužvano odelo, što je odavalo da sam pobegla iz nekog logora. Nešto kasnije naišla je nemačka patrola. Nisu me mnogo ispitivali. Na prvoj stanici skinuli su me s voza i odveli u neki logor, pun zatočenica iz Poljske i Sovjetskog Saveza i poneke Francuskinje. Radile su na opravkama nekih ogromnih kablova. Saznala sam da je to neki pomoćni aerodrom blizu mesta Wiener Neustadt. Tamo su popravljali ne samo avione, već i avionske delove. Sprijateljila sam se sa Francuskinjom Gabriel. Nemci su bili gotovo sigurni da Saveznici neće bombardovati taj pomoćni aerodrom, jer su znali da tamo ima puno ratnih zarobljenika i interniraca. Jednoga dana, bilo je to u vreme invazije Saveznika na Siciliju, jedan zatočenik, bivši pilot iz Poljske, pošto je popravio JU-88, ukrao je avion, ali su ga Nemci srušili posle nekoliko kilometara. Onda su Nemci tamo doveli dvanaest potpuno novih šestomotornih aviona, koje su nazivali „Gigant“.

Izgleda da je saveznička obaveštajna služba to doznala pa je, i pored „zaštitnog pojasa“ nas zatočenika, odlučila da uništi ove avione još pre nego što su uzleteli u svoju prvu misiju. U tom napadu mnogo je naših poginulo, među njima i moja Gabriel. Nas su tada podelili u grupe i poslali u razne delove Nemačke. Moja grupa se našla u Berlinu. Stanovali smo u nekom povećem stanu. Svakog jutra su nas vodili na posao u fabriku BPW. Tamo sam radila na raznim mašinama za obradivanje metalnih uređaja. Pošto sam imala malu ruku, to sam morala da se približim stroju. Jednog dana mi je kaiš (pogonski remen) uhvatio kosu i iščupao je iz korena, što je užasno bolelo. Otad smo morale da nosimo marame. Mislila sam da ću ostati ćelava čitavog veka, ali je kosa, posle izvesnog vremena, opet počela da raste. A onda su jednog dana došli nemački vojnici da pretresu naše prebivalište. Meni je to bilo više nego čudno. Ni sa kim nismo dolazili u vezu (tako sam bar mislila) i sad, eto, pretres. Nisam se držala onog maminog saveta, već sam počela da urlam na vojnike: zar im nije dovoljno što smo zatočenici, već nas i maltretiraju?! Svi ostali su ćutali. Na moju veliku „sreću“, nađeno je oružje. Zaključak je bio da sam ja svojom vikom želela da to prikrijem. A ja sam, čini se, bila jedina koja nije znala o tom oružju. Bilo je to u doba posle atentata na Hitlera. Izveli su me u tankoj haljini, koju sam nosila sve do oslobođenja. Pred kućom je stajao mali crni auto na „Holzgas“-pogon, tj. imao je neku kao furunicu na zadnjem delu. Krenuli smo, vozili se berlinskim ulicama i zaustavili se pored neke nekad monumentalne zgrade, za koju sam kasnije saznala da je bila sinagoga u Oranienburgerstrasse 30 i pored nje, u broju 31, jevrejski starački dom. Kapija se otvorila i naša kola su ušla u dvorište.

Posle procedure prijema, odveli su me hodnikom u ćeliju broj 3. Vrata ćelije bila su od teškog drveta, s velikim bravama i „špijunkama“. Na vratima je bio napisan kredom broj zatočenika u svakoj ćeliji. U mojoj, veličine dva puta tri metra, bilo je gotovo dvadesetak zatočenica. Pod je bio od betona, prozor je bio zazidan i samo je na gornjem delu bio mali otvor. Sa plafona su na nas noću padale stenice koje su nam pile krv, a izjutra su se vraćale uz zid, teške, jedva pokretne, pa smo ih lako ubijale cipelama sa drvenim donovima, što je na zidovima ostavljalo krvave mrlje. Nove zatočenice umirale su od straha, jer su mislile da je to ljudska krv, u čemu nisu grešile, ali su smatrale da je to od batina. Klozet je bio iza ćelije broj 12, a do njega umivaonica. U klozet su nas u koloni vodili samo jednom dnevno, na kratko vreme, ćeliju za ćelijom, a kolonu su čuvala po dva stražara.

Ime upravnika zatvora bilo je Artur Bernd. Bio je malog rasta i nije nosio uniformu. Stražari su bili svirepi. Mogli su se podeliti u tri kategorije: SA-muškarci, SS-žene i Rusi u nemačkim uniformama, iz Armije generala Vlasova (zvani Vlasovci).

Najsvirepije su bile SS-žene, od kojih je po zlu bila poznata „Frau Wachmeisterin Miller“. Njen je specijalitet bio da drži podignutu rampu i da je, kada smo se mi zatočenici našli ispod nje, svom snagom spušta na naše glave, što je kod nje izazivalo histeričan smeh.

Po svireposti nisu izostajali Vlasovci, a među njima je najgdniji bio neki Jurjev, čiji je specijalitet bio da udara zatočenike drškom revolvera u glavu i neretko im prospe mozak. To se zamalo dogodilo i meni. Jednog jutra sam se probudila potpuno oduzeta. Da nesreća bude još veća, ja sam u ćeliji bila najduže i kao takva morala sam da referišem koliko nas je u ćeliji. Zapamtila sam da nas je tog dana bilo 14. Zamolila sam svoju „cimerkoleginicu“ Ženju (koja je i tako služila kao prevodilac) da ona referiše Jurjevu, ali on ju je odgurnuo i urlao da mu kaže gde sam ja. Kad mu je odgovorila da sam bolesna i nepokretna, prišao mi je. Videla sam da vadi revolver i bila sigurna da će mi prosuti mozak. Zatvorila sam oči, ali udarac nije dolazio. Usudila sam se da pogledam: podlakticu Jurjeva je držala šaka jednog nemačkog oficira, koji je bio u hodniku dok nas je stražar prebrojavao. Na moju sreću – taj oficir se zainteresovao šta se dešava u ćeliji i tako mi spasio život.

Iz treće kategorije najsvirepiji je bio neki SA-stražar po imenu Nahtigal. Taj „slavuj“ je prolazio hodnikom s bičem u ruci, pa ako nije imao žrtve da ih tuče, on je tukao po svojim čizmama i vratima ćelija.

Na saslušanja se pozivalo s početka hodnika. Izvikivali su ime, a zatočenici su kroz „špijunke“ morali da objave u kojoj su ćeliji. Moje ime su obično izvikivali kao „Jofanka Lacik“. (Sećam se da je najčešće pozivan neki Zelenjin-Larski, kojeg smo mi prozvali Rimski-Korsakov.) Moj islednik se zvao Betzin, a njegovi pomoćnici (svirepiji od njega) bili su folksdojčer Adam Lang (kako sam saznala, imao je do rata – kao pokriće – radnju s pticama u Beogradu) i lepa mlada Srпкиnja Persida Lukanović. Stalno su zahtevali od mene da im otkrijem odakle oružje i u koje svrhe.

Za Novu 1945. godinu zatvor u Oranienburgerstrasse 31 bio je prepun, pa su povelu jednu poveću grupu zatočenika u privremeni zatvor Burgstrasse, u neku izbombardovanu trospratnicu, od koje su ostali samo pokvareni klozeti u prizemlju. Bilo je veoma hladno. Na nas je padao sneg. A onda su sirene objavile vazdušni napad. Videli smo

reflektore kako šaraju nebom iznad Berlina, a onda smo osetili kako se zemlja trese od bombi. U tom klozet-zatvoru ostali smo nekoliko dana, a onda smo vraćeni u Oranienburgerstrasse.

Na dan Hitlerovog rođendana, 20. aprila 1945. godine, ušao je u našu ćeliju neki civil i svakoj od nas poimenično pročitao smrtnu kaznu, koju je potpisao Himler. Pošto nas je bilo mnogo po ćelijama, deo nas je izveden. Udarali su nam na nadlanicu pečat u obliku znaka minus, postrojili su nas i pešice povelili kroz berlinske ulice u jednu od susjednih ulica, u Grosse Hamburgerstrasse. Tamo su me zatvorili u ćeliju 44, na prvom spratu. Da sam ostala u Oranienburgerstrasse, u ćeliji 3, sigurno da ne bih preživela.

U našoj ćeliji bila je jedna zatočenica koja je odlično znala ko bombarduje Berlin, Englezi ili Amerikanci i kojom vrstom aviona. Odakle je to znala, pojma nisam imala. Možda i nije znala. Što se nas tiče, mi smo veoma želele da bude što više bombardovanja, ali da bombe ne padnu na nas, koje smo bile baš u centru Rajha, u centru Berlina. Tih dana, dok je grvalo sa svih strana, naš stručnjak ostala je u nedoumici: nije znala čiji i koji avioni nas bombarduju. Tada se javila Ženja i saopštila da su to „kaćuše“. „Kaćuše?“ – pitala je stručnjakinja. „Koji su to avioni?“ Ženja je mirno odgovorila da to uopšte nisu avioni, već neka vrsta granata-minobacača. Fantastično! To je značilo da su naši oslobodioci negde blizu Berlina, da nam se bliži oslobođenje, ako ga doživimo...

Osam dana kasnije, dok su se vodile teške ulične borbe, dva stražara su nam otvorila vrata ćelija i saopštila nam da smo slobodni. Ulicom se nije moglo kretati, ali smo nekako – između leševa dečaka Hitlerjugenda, poslednje odbrane Berlina, naišle na još toplo telo ubijenog konja. Neki bivši zatočenici Italijani snašli su se, pronašli negde kasapski nož i počeli da seku konjske butine i dele nam. Neko je pronašao i doneo ogromnu konzervu mleka. Bila je to užasna kombinacija za naše izgladnele stomake. Gotovo odmah su počeli bolovi, povraćanja, prolivi. Trebalo je pronaći zgradu da se smestimo, jer su sa obe strane, sovjetske i nemačke, leteli meci i granate. Najzad smo je pronašli. Jedina zgrada u okolini, dvospratnica, sa dva ulaza u suteran. Na jedan od ulaza Francuzi su odmah napisali FRANCE, na drugi su Holandani napisali HOLLAND, ali su se oni preselili na prvi sprat, a u njihov ulaz se uselili Poljaci, pa prekrojili natpis na POLLAND. Dana, jedna od bivših zatočenica, poreklom Zemunka, i ja smo se uselile u francuski deo, te sam ja natpis prekrojila u FRANCO-SERBE. Onda smo osetili nešto kao

zemljotres. Bio je to nemački protivnapad. Jedna njihova granata pogodila je prvi sprat i ubila tek oslobođene Holandane. Posle su došli Sovjeti, isterali iz suterena sve osim Italijana i tamo formirali svoju komandu, a mi smo se rasklimatanim drvenim stepenicama preselile na drugi sprat. Nije bilo vode ni hrane, a nas dve, jadne i bedne, bolesne i vašljive, jedva smo čekale da se borbe okončaju. Ali, onda je došla napast druge vrste, koju nismo očekivale. Pijani sovjetski vojnici počeli su da nas gone. Bilo je više nego neprijatno saznanje da se treba skrivati od ljudi za koje smo mislili da su naši oslobodioci. Jedini koji nam je ostao u dobrom sećanju bio je jedan mladi sovjetski vojnik, koji je obećao da će nas čuvati, jer je i sam imao dve sestre naših godina – i obećanje održao. Kada sam ga sutradan pitala ko je i odakle je, rekao je: „Saška Cukerman, iz Vladivostoka!“

Već 1. maja 1945. Dana i ja krenule smo pešice iz Berlina – pravac jugoistok. Bile smo slabe i bolesne, ali slobodne. Hodale smo preko 80 kilometara, dok smo došle do mesta Kotbus. Tamo smo videle prvi voz, koji je čistio mine. Ono što nam je bilo važno jeste da je išao u smeru suprotnom od Berlina. Ubacile smo se i nekako stigle u mesto Lignic. Voz je stao izvan grada i tamo smo pronašli grupu vojnika, bivših zarobljenika iz Jugoslavije, uglavnom seljaka. Odmah su nas usvojili kao vođe puta. I oni su bili gladni, pa su se razmyleli i počeli da donose sve što su našli po poljima: kupus, šargarepu i slično. Negde oko ponoći, 8. maja počela je pucnjava. Bili smo unezvereni, misleći da je to nemačka kontraofanziva. Međutim, umesto da bude zamračenje grada, on je bio sav u svetlosti. Tek onda smo saznali da to Sovjeti slave kapitulaciju Rajha. Mi smo nastavili put i stigli u poljski gradić Ravič.

Pošto sam znala poljski, mene su delegirali da pronađem Crveni krst. I stvarno, žena koju sam pitala počela je da mi objašnjava, ali su se onda iza ugla pojavili moji Jugovići. Žena je shvatila da nisam Poljkinja, pa je odbila da mi dalje objašnjava. Ipak smo nekako pronašli tu humanu ustanovu i molili ih da nam daju nešto za jelo. Jasno i glasno su nam saopštili da možemo dobiti ako nešto od hrane ostane posle Poljaka. A nije ostalo. I opet su se moji pitomci razmyleli i opet smo imali sveže poljoprivredne proizvode, iako su nas često gonili lopatama i grabuljama. Opet smo se ukrcali u voz i stigli do stanice Čenstohova. Voz je produžavao za Varšavu, što nam nije odgovaralo. Nama je bio potreban voz u pravcu jugoistoka. Tako smo dospeli u mesto Sosnoviec, gde nam je saopšteno da se u susednom mestu Katowice formiraju transporti za repatrijaciju zarobljenika. Jedini pismen Jugosloven bio je neko

koga su svi zvali „profesor“ (mnogo kasnije saznala sam da mu je ime Andrija Radenić). On nas je zamolio da mu pomognemo u pisanju spisaka s imenima Jugoslavena, a ja sam to usloвила uključivanjem i „moje grupe“ u spisak povratnika. Obećao je i održao reč. Naš transport je krenuo. U teretnom vozu su po vagonima bili smešteni oslobođeni zarobljenici Česi, Francuzi, Englezi i Jugoslaveni. Prva stanica bio je Krakov. Nismo dobijali hranu, pa su opet moji izvežbani pitomci bili naši spasioci. Voz je prolazio pored češke granice i ja sam bila ubedena da ćemo se uskoro rastati od češke grupe. Do toga nije došlo. Nastavili smo vožnju pa, pošto je bilo veoma sparno u vagonima, uglavnom smo se pentrali na krov. Znam samo da smo, posle prolaska kroz tunele, bili potpuno garavi, te je vozovođa otvarao na raznim stanicama za nas vodu kojom se punila i lokomotiva. Prošli smo Tarnov, Jaroslav, Pšemisl i stigli u Lavov. Moje znanje geografije mi je nešto šaputalo da Lavov nije baš u pravcu Francuske i Engleske, da su se i Česi udaljili od svoje granice, pa i da ni mi Jugoslaveni nemamo mnogo dodirnih tačaka sa tim delom sveta. Te svoje sumnje iznela sam profesoru, ali me je on izgrdio da nemam poverenja u naše oslobodioce. Ipak sam ga zamolila da odemo do sovjetske komande u tom gradu i pitamo za objašnjenje i našu dalju maršrutu. Tamo nam je saopšteno da to nije greška i da nas vode u Odesu, a odande – svako svojoj kući. Gospode! Setila sam se da sam videla da su oslobođene sovjetske zarobljenike zatvarali u furgone i na njima pisali: „Ne verujte povratnicima!“ Otvoreno sam rekla profesoru da sam ubedena da nas vode u Sibir. „Ne pričaj gluposti!“, bila je njegova reakcija.

Nastavili smo put prema istoku i posle tridesetak kilometara stigli u mesto Lavočna. Ja sam sišla iz voza i pozvala „moju grupu“ da mi se pridruži, ako neće da ode u Sibir. Ceo naš vagon, svi su sišli. Jedino je ostao profesor, ali je i on iskočio kad je voz krenuo. U tom mestu ostali smo nekoliko dana, profesor i ja pregovarali smo s vlastima o našoj repatrijaciji, a onda su nas jednog dana utovarili u neki furgon, koji je krenuo preko mesta (kako sam ih ja zabeležila) Jasi, Škole, Tuhla i stigli u Debrecin, odakle su nas prebacili u Kikindu.

U Beograd sam stigla početkom juna 1945. godine, posle puta od nešto više od mesec dana od polaska iz Berlina. Dolazak u Beograd bio je traumatičan. Grad je bio slobodan preko sedam meseci, a nas dve, Dana i ja, slabe, prljave, vašljive, bez dinara u džepu, ušle smo u tramvaj. Kondukter je insistirao da sidemo ako ne platimo, dao je znak vozaču da ne kreće, ali ja sam se zainatila. Onda sam ugledala u tramvaju

još jednog povratnika iz moje ulice, za kojeg su javili roditeljima još 1941. da su on i njegov brat blizanac streljani. Nastalo je grljenje i ljubljenje, našli su se neki dobri ljudi koji su platili karte za nas i tramvaj je nastavio vožnju. Tako smo stigli do kuće Jankovića. Susret sina s majkom bio je veoma dirljiv, a onda smo Dana i ja produžile do moje kuće. Želela sam da ugledam mamu. Iza ograde sam videla da je dvorište puno voćaka, kajsija se povila pod težinom plodova, ali je Ledino dvorište bilo prazno. Zazvonila sam. Pojavila se neka žena i pitala ko je. Zamolila sam je da dođe bliže i onda objasnila ko sam. „Nemaš šta ovde da tražiš. Ovo je sad moja kuća!“, konstatovala je žena čiji je muž bio u redovima domaćih izdajnika i dobio našu kuću na poklon od svojih poslodavaca. On je u međuvremenu poginuo, ali su njegova udovica i sin nastavili da uživaju u jevrejskoj kući. No, žena se nije zadržala na tome, već je nastavila: „Da neće i tvoji da se vrate, sačuvaj Bože?“ Time je „razgovor“ bio završen. Kapija je ostala zatvorena, žena se vratila u „svoju kuću“.

Da li sam dobro čula? Gde sam to ja? Zar je moguće da je to bilo juna 1945. godine u Beogradu, sedam i po meseci posle oslobođenja grada?

U tom trenutku osetila sam da prošlost još nije prošla, ali i da je završena moja toliko očekivana bolja budućnost.